

Лариса Березівська

КОЛЕКЦІЯ ЖУРНАЛУ «ВІЛЬНА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА» (1917–1920) ЯК ДЖЕРЕЛО МІКРОІСТОРІЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Провідне джерело досліджень з історії освіти України – це періодичні видання, зокрема газети і журнали. На думку істориків, їх специфічною рисою є комплексний, синтетичний характер, оскільки вони поєднують різні форми інформації (документальна, поточно-хронологічна, особового характеру тощо). Преса характеризується також оперативністю викладу інформації про події, безпосередністю їх відображення, що підвищує її джерельну цінність [14, с. 403–413].

Справжньою скарбницею історії національної освіти є журнал «Вільна українська школа» (1917–1920), який у радянську добу був заборонений. Лише з проголошенням незалежності України він правомірно повернувся до наукового простору і став джерельною основою історико-педагогічних розвідок, присвячених розвитку освіти, діяльності педагогів та освітніх діячів у добу Української революції. Нагадаємо, що в 1917–1920 рр. у житті українського суспільства відбулися докорінні зміни – після повалення російського самодержавства розпочалося будівництво власної держави. В українських педагогів з'явилася реальна можливість реформувати імперську й створити національну систему освіти. Новий уряд і свідомо громадськість бачили основну мету в побудові української школи. Проблема розвитку системи освіти в Україні стала предметом дискусії педагогів на сторінках часопису.

Журнал «Вільна українська школа» в 1917 р. заснувала Всеукраїнська учительська спілка (ВУС), яку очолювала С. Русова. До редакційного комітету входили: О. Дорошкевич (голова), К. Лебединцев, О. Музиченко, В. Підгаєцький, С. Русова, Я. Чепіга. У часописі також працювали О. Астряб, Н. Мірза-Авекянц, О. Грушевський, В. Дурдуківський, І. Огієнко, В. Прокопович, В. Родников, І. Стешенко, С. Сірополко, С. Черкасенко та ін. відомі педагоги. До речі, редакція журналу вважала його спадкоємцем педагогічного часопису «Світло» (1910–1914), оскільки зобов'язалася досягти поставленої раніше мети – українізації початкової, середньої і вищої освіти в Україні [37, с. 3]. Часопис користувався великим попитом серед педагогічної громадськості. Його тираж становив 5000 примірників. Однак у період окупації України Денікіним (квітень–грудень 1919) у зв'язку із заборонаю виходив нелегально [25, с. 191]. У 1920 р. журнал перестав існувати

разом із ВУС, яку було реорганізовано у Всеукраїнську спілку робітників школи і соціалістичної культури [21, с. 115].

Зазначимо, що у фонді Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського зберігається колекція часопису «Вільна українська школа» за 1917–1920 рр. Як показало її вивчення, через складну суспільно-політичну ситуацію, брак коштів журнал виходив нерегулярно, інколи в одному виданні поєднувалося кілька номерів.

Історіографічний пошук засвідчив, що журнал «Вільна українська школа» як педагогічне джерело з мікроісторії освіти України розглядається вперше, хоча він у контексті інших проблем був основою наукових розвідок українських учених (Л. Березівська, В. Богуславська, О. Бунчук, О. Завальнюк, Ю. Телячий та ін.). Мета нашої статті – проаналізувати зміст журналу «Вільна українська школа» крізь призму джерелознавства та мікроісторії.

У руслі розглядуваної проблеми доречно з'ясувати суть поняття «мікроісторія». Це антропологічно орієнтований експериментальний напрям історіографії, котрий виник наприкінці 70-х років ХХ ст. як реакція на кризу старої моделі соціальної історії, що ґрунтувалася на дослідженні структур «довгої тривалості», глобальних трансформацій і оперувала переважно серійними джерелами. Мікроісторію як напрям започаткувала група італійських істориків (К. Гінцбург, Е. Гренді, Дж. Леві). Найхарактерніша особливість мікроісторії – зменшення масштабу дослідження, перехід до мікроскопічного аналізу, об'єктом якого є вчинки особи, одиничні події, окремі казуси. Масштаб постає як засіб пізнання «іншого соціального» – складної мережі взаємин осіб, різних життєвих стратегій і чинників, що їх породжують, суперечностей і непослідовностей нормативних систем, які дають можливість суб'єктові конструювати «свою» історичну реальність [26].

Академік О. Сухомлинська, розмірковуючи над проблемою регіонального виміру в історико-педагогічних дослідженнях, аргументує розгляд історії за макропідходом як низку глобальних структур (цивілізаційні, формаційні, соціальні) і тривалих процесів, пов'язаних, як правило, з державою і політикою. Мікроісторія тяжіє до історії повсякденності, локальної історії, культурної антропології через зв'язок загального й

одиночного [28].

З огляду на наведені теоретичні міркування визначимо характерні особливості журналу, на сторінках якого публікувалися матеріали про освіту імперської доби, про зміни, що відбувалися в той період, а також основи нової української системи освіти. У часописі друкувалися створені спочатку Генеральним секретаріатом освіти, потім Міністерством народної освіти (з січня 1918), а також Наркомосом УСРР документи. На його сторінках висвітлювалася діяльність урядів (Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Тимчасового робітничо-селянського уряду) в галузі освіти. Кожний номер журналу розпочинався зі звернення до педагогічної громадськості. Так актуально й нині звучать слова: «Ми повинні насамперед щиро взятися за колосальну працю перебудови всієї нашої школи од нижчої до вищої на нових підвалинах Європейської педагогіки» [20, с. 130]. В іншій вступній статті члени редакції переконливо доводили, що «школа для українського народу повинна бути українською» [12].

Рубрику «Про нижчу школу на Україні» вів І. Юцишин, «Огляд життя середньої школи» – О. Дорошкевич, «Про вищі українські школи на Україні» – Ф. Сушицький. У рубриці «Школа в Західній Європі й Америці» відомі науковці аналізували розвиток освіти в інших країнах. Рубрики «Хроніка» або «Шкільна хроніка», «Дрібні звістки» повідомляли про діяльність ВУС та її філій, Товариства шкільної освіти, середніх і вищих навчальних закладів, наукових установ, українських і радянських органів освіти, ознайолювали з нормативно-правовими документами освітянської галузі чи їх проектами, регіональними документами. Про роботу ВУС інформувала рубрика «З життя вчительських спілок». У рубриці «Критика» аналізувалися нові підручники, художня література для дітей, подавалися огляди педагогічних журналів, оцінювальне міркування щодо них тих чи інших педагогів або освітян (Л. Білецький, С. Гаєвський, В. Дога, О. Дорошкевич, В. Родніков, С. Русова, Я. Чепіга, С. Черкасенко, І. Юцишин та ін.). Рубрика «Сцени з життя» та ін. висвітлювали листування редакції з учителями, батьками; «Бібліографія» акумулювала літературу з певної педагогічної теми. Про ювілейні дати з нагоди народження відомих українських письменників повідомлялося в рубриці «Свята українського письменства», яку вів О. Дорошкевич. Рубрика «Нові книги, надіслані до редакції» інформувала читачів про нові видання – журнали, підручники, методичні посібники, літературу для дітей тощо.

У постійних рубриках розглядалися події, що відбувалися в освіті. Наприклад, у рубриці «Про нижчу школу на Україні» І. Юцишин

висвітлював стан початкової освіти в Україні у 1917 р., напрями роботи з'їзду «Просвіт», II Всеукраїнського вчительського з'їзду, зміст Циркуляра Генерального секретаріату від 12 жовтня 1917 року за № 1317, котрий проголосив право кожної людини на навчання рідною мовою тощо [39]. В одному з номерів журналу О. Дорошкевич у рубриці «Огляд життя середньої школи» виклав основний зміст промови Генерального секретаря освіти І. Стешенка, виголошеної перед керівництвом середніх і початкових шкіл, батьківських комітетів м. Києва. У ній визначалися принципи реформування освіти: український народ є державним на своїй території, а національні меншини потребують справедливого ставлення; усі народи, які проживають на території України, повинні знати мову, літературу, географію та історію України; українознавство як предмет має стати обов'язковим для всіх типів шкіл України. Далі автор спинився на проблемах, які, на його думку, потребували негайного розв'язання: реформування системи управління освітою, упровадження в школах українознавства [5].

У рубриці «Про вищі українські школи на Україні» Ф. Сушицький розповів історію створення і відкриття в 1917 р. у Педагогічному музеї Народного університету з трьох факультетів (історико-філологічний, правничий, фізико-математичний), Педагогічної академії для підготовки вчителів для українських шкіл у 1917 р. тощо [29]. Як бачимо, викладена інформація уможливує реконструкцію образу освіти доби Української революції загалом і її складників зокрема (початкова, середня, вища освіта).

Заслужують на увагу статті про вшанування пам'яті відомих педагогів, письменників, освітян, громадських діячів (О. Єфименко, Ф. Матушевський, В. Науменко, І. Стешенко, М. Сумцов та ін.) [31; 3; 17; 10] або ювілейних дат від дня їхнього народження (П. Куліш, І. Котляревський та ін.) [24] чи загалом про життя і творчий доробок (Г. Сковорода, І. Франко та ін.) [22; 15; 23]. До речі, у підрубриці «Нові призначення» можна виявити інформацію про зміни професійної діяльності відомих і маловідомих освітян, керівництва навчальних закладів [7], у рубриці «Дрібні звістки» – про зміни керівного складу Наркомосу УСРР [6]. Важливо, що зі сторінок журналу перед нами постають нові імена (професор Кам'янець-Подільського державного університету К. Широцький, учитель Злалішльської хлоп'ячої гімназії А. Пінчук та ін.) [24; 13]. З біографічних статей дізнаємося про основні віхи життя і діяльності, наукові здобутки, внесок у розвиток української освіти і культури, водночас виявляємо факти про вчинки особи, одиночні події в її житті, внесок у розвиток освіти, педагогічної

думки певного регіону.

Як ми вже зазначали, на сторінках журналу друкувалися нормативні документи. Цінною є інформація про створення Плану управління освітою в Україні (1917) та й сам документ [19]. Важливим є «Циркуляр до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України» (1918), у якому генеральний секретар освіти І. Стешенко звертався до педагогічних рад середніх шкіл України з пропозицією обговорити питання національного виховання [35]. Предметом широкої дискусії став розроблений Товариством шкільної освіти План єдиної школи (1917), де автори проаналізували шкільні системи різних країн світу й внесли свій варіант [9]. Перед нами постає і Меморандум Всеукраїнської учительської спілки до Директорії Української Народної Республіки (1918) як проект освітньої реформи [18]. Безсумнівно, аналізований журнал є джерелом історії створення різних освітніх документів (державних, регіональних тощо) як віддзеркалення діяльності урядів у галузі освіти, керівних освітніх органів різних рівнів.

Важливо, що журнальні рубрики містять інформацію про роботу тогочасних навчальних закладів, котра є цінною для регіональних (локальних) історико-педагогічних студій. Так, рубрика «Дрібні звістки» повідомляла про різні аспекти (статистичні дані, відкриття і закриття навчальних закладів, напрями і зміст діяльності, кадровий склад, фінансове і матеріально-побутове забезпечення, шкільні підручники та ін.) діяльності українських шкіл на Полтавщині, Катеринославщині, Києві, Одесі тощо; про Кам'янець-Подільський університет, Київський державний український університет тощо [7]; «Хроніка» – про відкриття українських гімназій у Києві, єврейську гімназію з українською мовою навчання в Полтаві, про правила прийому до вчительських інститутів тощо [32, с. 63; 35; 34, с. 54, 57]. Безперечно, аналіз таких фактів забезпечить якісну реконструкцію регіональної історії чи історії повсякденності.

Змістовним джерелом з мікроісторії освіти є листи вчителів, батьків до редакції журналу, що друкувалися під рубрикою «З шкільного життя». Наприклад, з листа вчителя П. Гереги дізнаємося про відродження української школи на Поділлі, в т.ч. про діяльність школи с. Книжківці (кількість учнів, мова, методи навчання, підручники, особливості навчального процесу, роль Проскурівської «Просвіти» у забезпеченні підручниками, шкільні свята, ігри, гуртки тощо). Представник батьківського комітету однієї з Полтавських українських гімназій В. Щепотьєв поділився враженнями від участі у Всеукраїнському делегатському з'їзді батьківських організацій

середньої школи (5–8 червня, м. Київ). У своєму дописі П. Орлик повідомляв про становище київських та полтавських середніх шкіл [11]. Марія Грінченко в листі доводила, що авторство Словника живої української мови належить Борису Грінченку [4]. М. Сумцов спростовував інформацію про своє вбивство більшовиками: «Поки що живу і по змозі працюю на користь українознавства» [27]. Саме з листування можна почерпнути інформацію про маргінальність та унікальність того чи іншого досліджуваного феномену.

Об'єктом досліджень мікроісторичного характеру може стати інформація про діяльність відомих просвітницьких товариств, які діяли в Києві («Копійка на рідну школу», «Просвіта», «Товариство шкільної освіти», у Галичині («Українське педагогічне товариство», Красвий шкільний союз «Рідна школа»), а також про новостворені (Товариство «Українська культура» на Полтавщині) [38; 7, с. 91, 95; 36, с. 176–177] тощо. Зрозуміло, що журнал містить найбільше інформації про діяльність ВУС, а саме про з'їзди та прийняті резолюції, роботу регіональних учительських організацій тощо [8].

Майже кожний номер часопису закінчувався рубрикою «Бібліографія», де подавалися відомості про підручники, літературу для шкільних бібліотек, які вийшли або незабаром вийдуть з друку; тематичні бібліографічні списки, наприклад, «Українські підручники для галицьких шкіл» [30]; «Огляд літератури з питань трудової школи» [16]. З 1919 р. ця рубрика стала називатися «Бібліографія учителя». Її мета полягала в ознайомленні педагогічної громадськості з новими виданнями, де порушувалися проблеми педагогічної теорії та освітньої практики. Література подавалася за розділами: загальні видання з освіти й педагогіки (журнали і збірники, часописи кооперативних організацій); шкільна освіта (загальні видання); українознавство (українська мова, українська література, історія України, географія України); підручники і розвідки з різних галузей науки та діяльності в школі (гуманітарні предмети, математика, природознавство, предмети спеціальних шкіл, естетика в школі); дитячі видання [1; 2]. Цей фактологічний матеріал може стати джерельною основою розв'язання різних проблем історії освіти України як у макроісторичних, так і мікроісторичних наукових розвідках.

Отже, проаналізувавши матеріали журналу «Вільна українська школа», ми дійшли висновку, що часопис є цінним джерелом з різних проблем мікроісторії освіти України: педагогічна біографіка (біографічні відомості, напрями, зміст, особливості діяльності відомих, маловідомих чи невідомих педагогів і освітян); центральні і регіональні просвітницькі товариства (історія

створення, організатори й учасники, статистика, особливості організаційно-змістової діяльності, її результати); різні типи навчальних закладів регіонів України (історія створення, розвитку, статистичні дані, зміст і методи навчання, персоналії); навчальна література (назви і кількість, автори, зміст, особливості створення); нормативно-правові документи як відображення діяльності керівних органів освіти, урядів (історія створення, зміст, автори, хід реалізації) тощо. Кожний з аспектів може стати об'єктом подальших історико-педагогічних студій, що сприятиме обмеженню дослідницького поля з метою якісного розширення пізнання конкретної проблеми на основі глибокого, всебічного і ретельного опрацювання джерельної бази. Та й у цілому сам журнал є своєрідною мікроісторією, або образом освіти і педагогічної науки в малодосліджений період Української революції, становлення української державності. Він відіграв особливу роль у консолідації культурно-просвітницьких, педагогічних сил довкола ідеї створення національної системи освіти на основі кращого вітчизняного та зарубіжного досвіду. Вважаємо, що припущення редакційного комітету в останньому номері часопису справдилося: «Науковий журнал (ВУШ. – Л.Б.), як кафедра передового українського вчителства і як високоцінне культурне придбання його, вмерти не може. Він буде жити і творити своє велике діло» [19, с. 116]. Звичайно, в одній статті ми не могли охопити весь спектр питань, що можуть стати об'єктом мікроісторичного аналізу на основі розглядуваної колекції. З огляду на її значущість та з метою інформаційного забезпечення історико-педагогічної науки, і розкриття фонду ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського, доцільно створити відповідний бібліографічний покажчик. Загалом поєднання мікро- і макропідходів, на нашу думку, у дослідженні історії розвитку освіти в добу Української революції, як і в інші історичні періоди, є перспективним і потребує подальшого теоретико-методологічного осмислення. Про це йтиметься в наступних публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібліографія українського учителя // Вільна українська школа (ВУШ). – 1919–1920 (рік третій). – №4–5 (листопад–грудень). – С. 180–182.
2. Бібліографія учителя // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – №1–3 (серпень–жовтень). – С. 105–113.
3. Білецький Л. Іван Стешенко / Л. Білецький // ВУШ (рік другий). – 1918–1919. – Т 1. – С. 1–3.
4. Грінченко М. Лист до редакції / Марія Грінченко // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – №4–5 (листопад–грудень). – С. 167–168.
5. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич // ВУШ. – 1917 (рік перший). – №2 (жовтень). – С. 98–108.
6. Дрібні звістки // ВУШ. – 1918–1919 (рік другий). – №10. – С. 251–253.
7. Дрібні звістки // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – №1–3 (серпень–грудень). – С. 89–96.
8. II З'їзд Делегатів ВУС (15–18 січня 1919 р.). Доклади, протоколи, резолюції // ВУШ. – 1918–1919 (рік перший). – №6–7 (січень–лютий). – С. 1–32.
9. Єдина школа // ВУШ. – 1917 (рік перший). – № 2 (жовтень). – С.65–68.
10. Жертви анархії // ВУШ. – 1918–1919 (рік другий). – №5. – С. 312–315.
11. З шкільного життя // ВУШ. – 1918–1919. – Т.1. – С. 23–47.
12. Замість передмови / Редакція // ВУШ. – 1918 (рік перший). – №5–6 (січень–лютий). – С. 1–2.
13. Зеров М. А.А. Пінчук / М. Зеров // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – №1–3 (серпень–жовтень). – С. 70.
14. Калакура Я. С. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, Б. І. Корольов, С. Ф. Павленко, М. Г. Палієнко. – К. : Либідь, 2002. – 486 с.
15. Клепатський П. Іван Франко педагогом (так у назві. – Л.Б.) / П. Клепатський // ВУШ. – 1918–1919. – №6–7 (січень–лютий). – С. 14–29.
16. Лукашевич М. Огляд літератури з питань трудової школи / М. Лукашевич // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – № 1–3 (серпень–жовтень). – С. 103–105.
17. Маяковский В. В. П. Науменко / В. Маяковский // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – №1–3 (серпень–жовтень). – С. 66–69.
18. Меморандум Всеукраїнської учительської спілки до Директорії Української Народної Республіки // ВУШ. – 1918–1919 (рік другий). – № 5. – С. 266–271.
19. Нарада в справі організації народної освіти на Україні 15–20 грудня 1917 р. // ВУШ. – 1918 (рік перший). – №5–6 (січень–лютий). – С. 53–66.
20. Нова школа в Українській Республіці / Редакція // ВУШ. – 1917 (рік перший). – № 3–4 (листопад–грудень). – С. 129–130.
21. Останнє слово // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – №4–5 (листопад–грудень). – С. 115–116.
22. Родников В. Життя, вчителство і педагогічні погляди Г. С. Сковороди / В. Родников // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – № 4–5 (листопад–грудень). – С. 155–160.
23. Русова С. Микола Лисенко / С. Русова // ВУШ. – 1918–1919 (рік другий). – № 2 (вересень). – С. 233–235.

24. Свята українського письменства // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – №1–3 (серпень–жовтень). – С. 59–63.
25. Справоздання Центрального Бюро Всеукраїнської учительської спілки (відчитано 19 січня 1920 р. на III-му з'їзді делегатів) // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – № 4–5 (листопад–грудень). – С. 182–193.
26. Старченко Н. П. Мікроісторія [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Ми / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наук. думка», 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Mikroistoriya> (останній перегляд: 17-05-2015).
27. Сумцов М. Лист до редакції / М. Сумцов // ВУШ. – 1918–1919 (рік другий). – № 6–7 (січень–лютий). – С. 33.
28. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: регіональний вимір / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2007. – № 2. – С. 42–49.
29. Сушицький Ф. Про вищі українські школи на Україні / Ф. Сушицький // ВУШ. – 1917 (рік перший). – № 2 (жовтень). – С. 108–109.
30. Українські підручники для галицьких шкіл // ВУШ. – 1918 (рік перший). – № 5–6 (січень–лютий). – С. 94–96.
31. Ф. П. Матушевський // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – № 4–5 (листопад–грудень). – С. 166–167.
32. Хроніка // ВУШ. – 1917 (рік перший). – № 1 (вересень). – С. 63–64.
33. Хроніка // ВУШ. – 1917 (рік перший). – № 2 (жовтень). – С. 113–115.
34. Хроніка // ВУШ. – 1918–1919 (рік другий). – №1. – С. 51–61.
35. Циркуляр до директорів середніх шкіл всіх відомств та інспекторів вищих початкових, торгових та інших шкіл України // ВУШ. – 1918 (рік перший). – №5–6 (січень–лютий). – С. 72–73.
36. Шкільна хроніка // ВУШ. – 1919–1920 (рік третій). – № 4–5 (листопад–грудень). – С. 176–180.
37. Що на часі / Редакція // ВУШ. – 1917 (рік перший). – №1 (вересень). – С. 2–3.
38. Юцишин І. Деякі основи позашкільної освіти (з приводу заснування товариства «Копійка на рідну школу») / І. Юцишин // ВУШ. – 1917 (рік перший). – №3–4 (листопад–грудень). – С. 169–172.
39. Юцишин І. Про нижчу школу на Україні / І. Юцишин // ВУШ. – 1917 (рік перший). – № 2 (жовтень). – С. 94–98.

REFERENCES TRANSLATED AND
TRANSLITERATED

1. Bibliohrafiia ukrainskoho uchytelia // Vilna ukrainska shkola (VUSH). – 1919–1920 (rik tretii). – №4–5 (lystopad–hruden). – S. 180–182.
2. Bibliohrafiia uchytelia // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №1–3 (serpen–zhovten). – S. 105–113.
3. Biletskyi L. Ivan Steshenko / L. Biletskyi // VUSH (rik druhyi). – 1918–1919. – T 1. – S. 1–3.
4. Hrinchenko M. Lyst do redaktsii / Mariia Hrinchenko // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №4–5 (lystopad–hruden). – S. 167–168.
5. Doroshkevych O. Ohliad zhyttia serednoi shkoly / O. Doroshkevych // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – №2 (zhovten). – S. 98–108.
6. Dribni zvistky // VUSH. – 1918–1919 (rik druhyi). – №10. – S. 251–253.
7. Dribni zvistky // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №1–3 (serpen–hruden). – S. 89–96.
8. II Zizd Delehativ VUS (15–18 sichnia 1919 r.). Doklady, protokoly, rezoliutsii // VUSH. – 1918–1919 (rik pershyi). – №6–7 (sichen–liutyi). – S. 1–32.
9. Yedyna shkola // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – №2 (zhovten). – S.65–68.
10. Zhertvy anarkhii // VUSH. – 1918–1919 (rik druhyi). – №5. – S. 312–315.
11. Z shkilnoho zhyttia // VUSH. – 1918–1919. – T. 1. – S. 23–47.
12. Zamist peredmovy / Redaktsiia // VUSH. – 1918 (rik pershyi). – №5–6 (sichen–liutyi). – S. 1–2.
13. Zerov M. A. A. Pinchuk / M. Zerov // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №1–3 (serpen–zhovten). – S. 70.
14. Kalakura Ya. S. Istorychne dzhereloznavstvo / Ya. S. Kalakura, I. N. Voitsekhivska, B. I. Korolov, S. F. Pavlenko, M. H. Paliienko. – K. : Lybid, 2002. – 486 s.
15. Klepatskyi P. Ivan Franko pedahohom (tak u nazvi. – L. B.) / P. Klepatskyi // VUSH. – 1918–1919. – №6–7 (sichen–liutyi). – S. 14–29.
16. Lukashevych M. Ohliad literatury z pytan trudovoi shkoly / M. Lukashevych // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – № 1–3 (serpen–zhovten). – S. 103–105.
17. Maiakovskiy V. V. P. Naumenko / V. Maiakovskiy // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №1–3 (serpen–zhovten). – S. 66–69.
18. Memorandum Vseukrainskoi uchytsel'skoi spilky do Dyrektorii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki // VUSH. – 1918–1919 (rik druhyi). – №5. – S. 266–271.
19. Narada v spravi orhanizatsii narodnoi osvity na Ukraini 15–20 hrudnia 1917 r. // VUSH. – 1918 (rik pershyi). – №5–6 (sichen–liutyi). – S. 53–66.
20. Nova shkola v Ukrainskii Respublitsi / Redaktsiia // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – №3–4 (lystopad–hruden). – S.129–130.

21. Ostannie slovo // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №4–5 (lystopad–hruden). – S. 115–116.
22. Rodnykov V. Zhyttia, vchytelstvo i pedahohichni pohliady H. S. Skovorody / V. Rodnykov // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – № 4–5 (lystopad–hruden). – S. 155–160.
23. Rusova S. Mykola Lysenko / S. Rusova // VUSH. – 1918–1919 (rik druhyi). – №2 (veresen). – S. 233–235.
24. Sviata ukrainskoho pysmenstva // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №1–3 (serpen–zhovten). – S. 59–63.
25. Spravozdannia Tsentralnoho Biuro Vseukrainskoi uchytelskoi spilky (vidchytano 19 sichnia 1920 r. na III–mu zizdi delehativ) // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №4–5 (lystopad–hruden). – S. 182–193.
26. Starchenko N. P. Mikroistoriia [Elektronnyi resurs] // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La–Mi / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. – K.: Nauk. dumka», 2009. – 790 s.: il. – Rezhym dostupu: <http://www.history.org.ua/?termin=Mikroistoriia> (ostannii perehliad: 17-05-2015).
27. Sumtsov M. Lyst do redaktsii / M. Sumtsov // VUSH. – 1918–1919 (rik druhyi). – №6–7 (sichen–liutyi). – S. 33.
28. Sukhomlynska O. V. Istoryko-pedahohichni protses: rehionalnyi vymir / O. V. Sukhomlynska // Shliakh osvity. – 2007. – №2. – S. 42–49.
29. Sushytskyi F. Pro vyshchi ukrainski shkoly na Ukraini / F. Sushytskyi // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – №2 (zhovten). – S. 108–109.
30. Ukrainski pidruchnyky dlia halytskykh shkil // VUSH. – 1918 (rik pershyi). – №5–6 (sichen–liutyi). – S. 94–96.
31. F. P. Matushevskiy // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №4–5 (lystopad–hruden). – S. 166–167.
32. Khronika // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – № 1 (veresen). – S. 63–64.
33. Khronika // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – №2 (zhovten). – S. 113–115.
34. Khronika // VUSH. – 1918–1919 (rik druhyi). – №1. – S. 51–61.
35. Tsykuliar do dyrektoriv serednikh shkil vsikh vidomstv ta inspektoriv vyshchykh pochatkovykh, torhovyykh ta inshykh shkil Ukrainy // VUSH. – 1918 (rik pershyi). – №5–6 (sichen–liutyi). – S. 72–73.
36. Shkilna khronika // VUSH. – 1919–1920 (rik tretii). – №4–5 (lystopad–hruden). – S. 176–180.
37. Shcho na chasi / Redaktsiia // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – №1 (veresen). – S. 2–3.
38. Yushchyshyn I. Deiaki osnovy pozashkilnoi osvity (Z pryvodu zasnuvannia tovarystva «Kopiika na ridnu shkolu») / I. Yushchyshyn // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – №3–4 (lystopad–hruden). – S. 169–172.
39. Yushchyshyn I. Pro nyzhchu shkolu na Ukraini / I. Yushchyshyn // VUSH. – 1917 (rik pershyi). – №2 (zhovten). – S. 94–98.